

Ett liturgiskt sänghäfte från Åbo

Denna studie tillägnas
professor Otto Andersson,
90 år den 27 april 1969.

1. Ett anonymt, odaterat tryck.

Från år 1751 till sin död verkade *Johan Eriksson Lindell* (1719–87) som *director cantus* vid Åbo katedralskola. Han var också kantor i Domkyrkan.¹ Hans namn har bevarats främst pga. det urval ur *Piae Cantiones* 1582, som han under titeln *Cantilenae selectiores* utgav år 1761 (ny upplaga, i vilken även melodierna trycktes, år 1776). Nyligen har Lindells *Mässan korteligen med noter och tact utförd jämte åtbörden* (i det följande betecknad MK) och dess finska motsvarighet *Messun muoto*, båda från 1784, dragits fram ur glömskan.² Den unika insats i Sverige-Finlands musikhistoria under 1700-talet, som Lindell gjorde med sina publikationer, synes dock ännu inte vara känd i hela sin omfattning.

Förste bibliotekarien, docent *Ake Da-*

vidsson har i Uppsala universitetsbibliotek (UUB) observerat ett odaterat litet tryck, som saknar både titel och varje upplysning om utgivare, tryckort och tryckeri. Sedan MK utkommit i faksimil har Davidsson fäst min uppmärksamhet på detta tryck och betonat, att det företer vissa påfallande yttre likheter med MK. Davidssons tanke om ett samband med Lindells MK har visat sig mycket fruktbar för det försök att spåra tryckets ursprung, som här skall redovisas.

Liksom MK omfattar detta tryck åtta sidor i oktavformat. Tryckytan är ungefär 10×16 cm. Även här finns notplan tryckta, på vilka melodier inskrivits för hand. Häftet som helhet saknar titel – rubriken överst på första sidan, "*Psalm. N. 4. Fenn. N. 4. 3. Stroph.*", avser endast den första sången.

Innehållet är följande:

- s. [1] *Psalm. N. 4*... Vi vj tro uppå en Alsmägtig Gud...
Psalm. N. 5... Vi tro uppå en Gud...
- [4] *Psalm. 6*... O Gud vi lofve Tig...
- [7] [handskrivet tillägg:] Så och med Dinom Anda...
- [8] *Kyrie Dominicale*. Herre förbarma tig...

¹ *J. Hastig*, Katedralskolan i Åbo 1722–1806 (1907) s. 83.

² *Johan Lindells Mässan korteligen Åbo 1784*, utg. i faks. med inl. av *F. Bohlin* (Laur. Petri Sällsk:s urkundsserie IX, 1968). – Till komplettering och rättelse av det i inledningen (MK Inledn.) s. 3 sagda kan här meddelas, att *F. W. Pipping* i /Några/ Historiska Underrättelser om boktryckeriet i Finland, 7. stycket (1864) bland tryck från Freneckells officin i Åbo förtecknat dels ett par textblad till musik, som Lindell framfört i Åbo Domkyrka (jfr MK Inledn. s. 3f), dels MK (a. a. s. 84f och 92). För påpekandet av Pippings skrift har jag att tacka professor *Carl-Rudolf Gardberg*, Åbo.

Agnus Dominic[ale]. O Guds Lamb . . .

Gratia Domin[icale]. Gudi vare tack . . .

Aliter Gudi vare tack . . .

De som psalmer betecknade tre första sångerna är Luthers Credo-psalm, Nicenska trosbekännelsen och Te deum, alla på svenska. Häftets sista sida upptas av ett rudimentärt mässordinarium. Detta innehåll karakteriserar trycket som ett *liturgiskt sånghäfte*. Häftet ges här beteckningen *LS*.

Några iakttagelser av betydelse för bestämmandet av *LS*:s ursprung kan genast göras.

1) Numreringen av de tre psalmerna passar endast in på *1695 års psalmbok*. Den härav givna terminus post quem skjuts ett stycke framåt genom hänvisningarna till motsvarande nummer i "*Fenn.*", dvs. den finska psalmboken av år 1701. De finska psalmtexterna skulle tydligen, trots ställvis skiljaktigt stavelseantal, kunna sjungas på samma melodier som de svenska.

2) Av dessa hänvisningar framgår, att *LS* varit *avsett särskilt för Finland*, varför man har anledning att i första hand räkna med, att även *proveniensen* är finländsk.

3) I rubriken till psalm nr 4 och 5 anges, att de vardera har tre strofer. I fråga om nr 5, den Nicenska trosbekännelsen, betyder detta enbart, att de tre trosartiklarna uppfattas som särskilda "strofer" med ny radbörjan för varje ny "strof". Annelunda förhåller det sig med Lutherpsalmen (nr 4). Av denna har endast första strofens text upptagits i *LS*, fastän det i rubriken under-

stryks, att psalmen har tre strofer. I *praktiskt bruk måste LS alltså kompletteras med psalmboken*.

4) Därav torde man ha rätt att sluta sig till, att det inte var texterna utan *melodierna, som var främsta motivet till att LS utgavs*. Dessa melodier måste dock införas för hand på de tryckta notsystemen.

5) Slutligen kan man observera, att utgivaren med förbigående av prästens "*Tackom och lovom Herran*" i *Benedicamus-versikeln* upptagit församlingssvaret "*Gudi vare tack och lov*" (*Gratia*). På motsvarande sätt har i ett handskrivet tillägg (s. 7) prästens partier i de övriga mässdialogerna utelämnats och endast de s.k. mäss-svaren tagits med. *LS* kunde alltså i berörda avsnitt inte användas av liturgen vid altaret. *Endast de delar av mässdialogerna, som sjöngs av församlingen och/eller kören under kantorns eller klockarens ledning, har tagits med i LS.*

2. *Hypotes: LS utgivet av Johan Lindell.*

I *Kungl. bibl. (KB)* i Stockholm har *LS* inte kunnat påträffas.³ Även *Abo svenska klassiska lyceums bibliotek*, som dock äger ett exemplar av *MK*, saknar *LS*. Däremot finns häftet i *Helsingfors universitetsbibliotek (HUB)*. I detta har emellertid inga noter införts.⁴

Både Uppsala- och Helsingforsexem-

³ *KB* äger däremot Lindells *Cantilenarum selectiorum* etc. 1776, sammanbunden med hans nedan beskrivna musiklära från 1777.

⁴ Brev från bibliotekarie *V. Lehtiranta* 9/1 1969.

plaren av LS ingår i samlingsband, vilkas dispositioner ger vissa ledtrådar för fastställandet av tryckets proveniens.

Under signum Utl. avd. 795.VI.17 förvarar HUB fyra sammanbundna skrifter, nämligen (a) en *kyrko-handbok*, tryckt 1682, (b) *Lindells MK* 1784, (c) en fyrsidig liten musiklära *Noters utseende och tidslängd på pentagram* 1777, också av J.L.Er.f., dvs. Johan Lindell Eriksson (Erici filius), samt (d) LS.⁵

I UUB återfinns LS i samlingsbandet Sv. Teol. 84:299, som innehåller (a) *Lindells Cantilenarum selectiorum editio nova* 1776, (b) *Lindells* nyssnämnda *Noters utseende* etc. 1777, (c) LS, (d) ett 100-tal texttryck, huvudsakligen från Stockholm, med ord till vokala verk, som åren 1794–1820 framförts vid gudstjänster (i några fall konserter) i olika kyrkor.⁶

De två hittills påträffade exemplaren av LS har alltså båda inbundits i omedelbar anslutning till olika tryck, som utgivits av Johan Lindell. I båda fallen bildar LS tillsammans med resp. Lindell-utgåvor en grupp, som klart skiljer sig från bandens övriga innehåll. Man kan därför uppställa hypotesen,

⁵ Se not 4.

⁶ Det äldsta trycket i samlingen är från 1758 och gäller Katarina kyrka. De flesta (ett 30-tal) berör Jakobs kyrka 1794–1812. Från Storkyrkan finns bl.a. programmet till den bekanta konserten 24/9 1806 under *Haeffners* och *Müllers* ledning (Se C.-A. Moberg, Konserter i Stockholm för hundra år sedan (Svensk tidskrift för musikkforskning (STM) 7, 1925) s. 98f). I övrigt är bl.a. Örebro, Norrköping och Göteborg representerade i samlingen.

att *Johan Lindell i Åbo var häftets utgivare*, vilket styrks av det ovan på andra grunder framförda antagandet om häftets finländska ursprung.

För Lindell som LS:s utgivare talar också, att trycket uppvisar samma typbestånd som både MK och de två upplagorna 1784 och 1790 av dennas finskspråkiga motsvarighet *Messun muoto*.⁷ Inget av dessa tryck innehåller någon uppgift om tryckeriet. *Pipping* har dock hänfört MK till alstren från *Frenckells* tryckeri i Åbo.⁸ Professor *Carl-Rudolf Gardberg*, Åbo, har meddelat, att *Frenckell* under 1700-talets senare del använde en sådan kursivstil, som förekommer i de nämnda trycken. Äldsta *Frenckell*-tryck med just denna utformning av kursivstilen, som *Gardberg* påträffat, – bl.a. har bokstäverna *J* och *h* ett annat utseende än tidigare – tillkom år 1771. Denna stil är enligt *Gardberg* möjligen identisk med den "*Mittel-cursiv*", som tryckeriet enligt ett konsistorieprotokoll 31/8 1769 inväntade från *Breitkopf* i Leipzig. Möjligt är dock även, att stilen ingick i den leverans, som tryckeriet enligt konsistorieprotokollet 11/5 1772 två år tidigare mottog från Köpenhamn, sannolikt från stilgjutaren *J. G. Pötzschen*.⁹

Om LS trycktes hos *Frenckell* kan häftet alltså ha tillkommit *tidigast omkring år 1770*. Om vidare Lindell var LS:s utgivare ger hans dödsår, 1787, en *främre tidsgräns* för häftets datering.

Enligt vattenmärkesexperten fil.lic. *Jan Olof Rudén*, Uppsala, är utsikterna

⁷ Se *MK Inledn.* s. 3 och 8.

⁸ Se not 2 ovan.

⁹ Brev från C.-R. *Gardberg* 26/3 1969.

på forskningens nuvarande ståndpunkt små att med hjälp av en pappersundersökning närmare precisera LS:s tillkomsttid. Rudén har konstaterat, att Uppsalaexemplaret av LS tryckts på ett papper, vars vattenmärke utgörs av det under 1700-talet synnerligen vanliga *Pro Patria*-motivet. Motmärket utgörs av det holländska firmanamnet C & I HONIG. Honig-papper med samma motiv har använts också i de två Lindell-utgåvorna från 1776 och 1777 i samma band.¹⁰

3. LS och Lindells "Mässan korteligen".

Som ovan nämnts är LS disponerat för kantorn och kören, vilket framgår av att utgivaren utelämnat prästens del av *Benedicamus*-versikeln. Lindells MK 1784 är däremot särskilt avpassad just för "Mäss-Prästen".¹¹ Trots denna skillnad kan *kantorns LS och prästens MK* tänkas ha inte blott en likhet i det yttre utan också ett innehållsligt samband. Vid jämförelsen förbigås t.v. den för hand inskrivna musikan.

Man kan till en början konstatera, att LS och MK på vissa punkter upp-tar samma sångtexter med tillhörande notlinjer. Så återfinns MK:s två första *Credointonationer* (MK s. 3) i motsvarande, fullt utskrivna sånger på LS:s första sida. Anordningen i MK skall med all säkerhet förstås så, att prästen ensam sjöng Credos början, varefter församlingen eller ev. kören ensam

sjöng fortsättningen.¹² I detta sammanhang må nämnas, att *Jacob Tengström*, Åbos förste ärkebiskop, i sitt kyrkohandboks-förslag år 1821 sökte kodifiera detta i de svenska handböckerna aldrig uttryckligen omtalade bruk. Bestäm-melsen om "*Trosbekännelsen den Pres-ten i senare fallet* [dvs. vid sjunget Credo], *vänd åt Altaret, börjar*", måste nämligen, såsom *Rosenqvist* antagit,¹³ tolkas så, att prästen skulle intonera Credo.

Att det i LS inte på något sätt mar-keras, att Credos början skulle sjungas av prästen ensam, behöver inte innebära, att LS företräder en från MK av-vikande praxis. Inte heller psalmboken gav någon antydning om detta, och LS, som direkt hänvisar till psalmboken, har sannolikt följt dennas mönster.

Att MK:s tredje Credo-alternativ, "*Uppå Gud Fader jag fast tror*" (1695 nr 8), inte finns med i LS är, som se-nare skall visas, sannolikt en blott sken-bar divergens mellan de två häftena. I

¹² Se *MK Inledn.* s. 7; *D. Lindquist*, Stockholms liturgiska tradition (1951) s. 70f; *E. Rodhe*, Svenskt gudstjänstliv (1923) s. 98f. – *Rodhe* synes ha misstolkat *Lanaerus'* önskemål år 1796 "att Tron må av församlingen sjungas". Bakgrunden härtill är troligen inte, såsom *Rodhe* menar, att detta bruk skulle ha upphört, utan att Credo enligt kyrkohandboks-förslaget 1793 enbart skulle läsas. (Se *D. He-lander*, Den liturgiska utvecklingen i Sverige under 1800-talet I (Lunds univ. årsskrift N. F. Avd. 1. Bd. 29. Nr 8, 1934) s. 236 och 246). *Rodhes* tanke, att Credo även kunnat *mässas*, torde likaså bygga på ett missförstånd.

¹³ Se *G. O. Rosenqvist*, Det liturgiska arbetet i Finland I (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar XXXVIII, 1, 1935) s. 104f; jfr s. 102 not 2.

¹⁰ Se *H. Voorn*, De Papiermolens in de Provincie Noord-Holland (De Geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie I, 1960) Summary s. 540ff, avbildning nr 121-150.

¹¹ Se *MK Inledn.* s. 5 och 9.

1695 års psalmbok står nr 4–8 under den gemensamma rubriken "*Trones Artiklar*". Men nr 8 omtalas inte som Credo-alternativ i de officiella kyrkohandböckerna. I MK:s finskspråkiga version, *Messun muoto* 1784, upptas dock motsvarande psalm bland alternativen, till vilka där även fogats ett fjärde.¹⁴ Kanske är denna i Finland belagda större valfrihet beträffande Credo-momentet förklaringen till, att Tengströms handboksförslag inte ger några specificerade föreskrifter om trosbekännensens form. Häri skiljer det sig, som *Rosenqvist* påpekat, från de svenska handböckerna.¹⁵

I alla *mässdialoger* upptar MK, prästens altarbok, även svaren, som skall sjungas "*af Cantor med Församl.*" (MK s. 5). De två förut omtalade Gratia-alternativen (LS s. 8) återfinns därför också i MK (s. 6). Härvid bör det dock observeras, att svaren i MK visserligen placerats rakt under prästens motsvarande partier. Men endast på ett ställe, nämligen i det första av Gratia-alternativen, är det otvetydigt, att den inskrivna notbilden avsetts gälla bägge leden i dialogen.

Ytterligare två av sångerna i LS, *Kyrie* och *Agnus Dei*, finns omtalade i MK:s mässutdrag, dock utan vare sig notplan eller fullständig text. Dessa "*börjar Cantor eller Klockare/n/sjunga*", heter det med en likalydande

formulering om båda (MK s. 1 och 6). Det stämmer väl överens med de två häftenas skiljaktiga grundkaraktär, att dessa sånger endast ingår i LS.

Ang. mässordinariet bör tilläggas, att *Sanctus* enligt MK mest brukade läsas men också kunde sjungas. Att varken MK eller LS upptar denna sång får med tanke på häftenas överensstämmelse i övrigt tydas så, att *Sanctus* i praktiken blivit ett genomgående läst moment.¹⁶ Redan långt tidigare var det, såsom framgår av ett cirkulärbrev för Åbo stift från 1694, vanligt att *Sanctus* lästes.¹⁷

Av sångerna i LS återstår att nämna *Te Deum*, "*O Gud vi lofve Tig*" (s. 4ff.). Den förekommer inte i MK.

Enligt medeltida tradition hörde *Te Deum* till matutinen, och sången var ännu på 1600-talet ett obligatoriskt led i ottesången. I *Kyrkohandboken* (HB) 1693 försvagades dess ställning genom föreskriften att *Te Deum* skulle sjungas endast "*om tiden så tillåter*".¹⁸ Hundra år senare önskade man stryka t.o.m. denna villkorliga bestämmelse ur ottesångsritualet, vilket också skedde i HB 1811.¹⁹

Te Deum hade emellertid tidigt en plats också i mässan, nämligen såsom tacksägelse- och lovsång vid särskilt festliga tillfällen. Detta bruk fortlevde även efter reformationen.²⁰ I ett påbud om sådan tacksägelse föreskrev *Johan III* år 1588, att lovsången skulle sjungas

¹⁴ Se *MK Inledn.* s. 6f.

¹⁵ Se *Rosenqvist* a.a. s. 104. *Rosenqvist* har (a.a. s. 105) nämnt möjligheterna, att Tengström av försiktighet inte lämnat närmare föreskrifter om Credo eller att traditionens fasthet gjorde sådana överflödiga.

¹⁶ Se *MK Inledn.* s. 7.

¹⁷ Se *Lindquist* a.a. s. 126 not 3.

¹⁸ Se *Lindquist* a.a. s. 169ff – Ang. ottesången i Finland se *Rosenqvist* a.a. s. 81ff.

¹⁹ Se *Helander* a.a. s. 218ff.

"*effter Predicanen*".²¹ Vid andra tillfäl-
len har *Te Deum* infogats i gudstjäns-
tens avslutningsdel.²²

Enligt Lindquist torde bruket av *Te Deum* under 1700-talet, åtminstone i Stockholm, "*helt varit inskränkt till vissa högtidsdagars högmässa*", då sången utgjorde *stående psalm efter predikan*. Denna sed skall dock ha brutits under 1770-talet.²³ När *Te Deum* sjöngs vid *Jubelfesten* i Uppsala 1793 hade det sin plats mellan predikan och altartjänsten.²⁴ Från Finland finns belägg för det samma från bl.a. år 1812.²⁵

Allt tyder sålunda på, att *Te Deum* upptagits i *LS* för att på vissa högtids-
dagar sjungas som psalm efter predikan. I *MK* berörs psalmerna före och efter predikan överhuvud inte liksom inte heller gradualpsalmen.

LS innehåller alltså enbart sånger för högmässan. Men detta innehåll är inte strikt disponerat efter mässordningens följd, då ju *Kyrie* bort komma först. Principen har tydligen i stället varit att låta sångerna ur psalmboken utgöra en egen grupp, som följs av det lilla mäss-

ordinariet. Anordningen har en motsvarighet i *Koralpsalmboken (Kpsb) 1697*, i vars textdel *musiken till Svenska mässan (SM) 1697* infogats mellan evangelieboken och katekesen.

Den gjorda jämförelsen kan sägas styrka *Davidssons* antagande om ett samband mellan *LS* och *MK*. Det har visat sig, att de båda mässhäftena på ett organiskt sätt kompletterar varandra. *Sjungna moment, som föll på mässprästens lott, har samlats i MK, och sådana, som kantorn bar ansvaret för, i LS*. Denna uppdelning av mässans sånger efter en uppförandepraktisk princip ger ytterligare stöd åt tanken, att båda häftena hade samme utgivare, dvs. att *LS* liksom *MK* utgivits av *Johan Lindell i Åbo*.

4. *LS* och psalmboken.

Det förblir dock fortfarande oklart hur man skall förstå *LS* i dess förhållande till psalmboken. Av alla psalmer, som kunde förekomma i högmässan, har *LS* endast upptagit tre. Och som redan framhållits kunde det lilla häftet inte ens beträffande dessa helt ersätta psalmboken. Varför har då just psalmerna nr 4–6 tagits med i *LS*?

Kantorn eller klockaren skulle enligt *MK* "*börja sjunga*" *Kyrie* och *Agnus Dei*. Rent formellt kan denna formulering jämföras med den, att prästen skulle "*börja*" *Gloria* (s. 1) och *Välsignelsen* (s. 7). I de sistnämnda fallen är innebörden obestriddligen ett alltigenom solistiskt utförande. En sådan tolkning ter sig dock osannolik ang. *Kyrie* och *Agnus Dei*. Att dessa troligen inte utförts som solosånger i Åbo på Lin-

²⁰ Se *S. Kjällerström*, Böndagarna under reformationstidevarvet (Svensk teologisk kvartalsskrift 1938) s. 36.

²¹ Avskrift i *Palmsköld* 110:3 s. 12, UUB.

²² Se *T. Norlind*, Från Tyska Kyrkans glansdagar III (1945) s. 239ff; jfr s. 244.

²³ *Lindquist* a.a. s. 123ff och 334f. – Även såsom inledning till nattvardslös huvudgudstjänst hade *Te Deum* varit föreskrivet under 1600-talet. *HB 1693* talar dock endast mer allmänt om "*en morgon eller annan tienlig psalm*" på denna plats. Se *Rodhe* a.a. s. 180 ff; jfr *Lindquist* a.a. s. 153.

²⁴ Se *Ceremonial Wid Jubel-Festen I Upsala, Den 8 Martii 1793*, § 10.

²⁵ Se *Rosenqvist* a.a. s. 12f.

dells tid antyds av att det tengströmska handboksförslaget fortfarande betraktar dem som församlingssånger.²⁶ I fråga om Kyrie och Agnus Dei betyder "börja sjunga" av allt att döma endast intonera.²⁷ Att kantorn/klockaren intonerade dessa sånger skulle i sin tur betyda, att orgeln inte gjorde det. *De har alltså sannolikt sjungits utan orgelackompanjemang.*²⁸ Kan samma slutsats dras beträffande de två Credo-sånger, som prästen synes ha intonerat enligt MK?

Flera av sångerna i LS skulle i så fall vara sådana, som organisten inte spelade till. Gäller det kanske häftets alla sånger? Ligger häri förklaringen till att just psalm nr 4–6 tagits med i LS?

I Kpsb hörde nr 5 och 6, dvs. Nicenska trosbekännelsen och Te Deum, till den grupp av melodier, som saknar generalbasstämma.²⁹ Det har ibland hävdats att det var de gregorianska melodierna, som lämnats utan ackompanjemang i Kpsb.³⁰ Undantag

från en sådan regel utgör dock, såsom redan Peters påpekat, de gregorianska hymnerna, "som i allmänhet försetts med orgelsats".³¹ Och omvänt kan de oackompanjerade skottverserna i jul- och påsksekvenserna (Kpsb nr 126 och 164) inte gärna räknas som gregorianska melodier. Man kan också tveka om huruvida Luthers Sanctus-parafras "Esaie Prophetenom hände thet så" (nr 118) egentligen är mer gregoriansk till sin karaktär än t.ex. nr 7, Luthers omdiktning av Te Deum. Den senare har dock generalbasstämma. Det synes alltså som om Kpsb:s redaktörer inte strikt tillämpat någon enhetlig princip i fråga om vilka melodier, som trycktes utan ackompanjemang.

För förståelsen av de tre psalmernas förekomst i LS är däremot en iakttagelse, som *Norlind* gjort rörande Kpsb, av betydelse. *Norlind* har nämligen i Kpsb funnit några sånger, som han inte anser riktigt passa in under beteckningen luthersk psalm. Denna grupp av bl.a. cantica, antifoner och sekvenser, karakteriserar han som "liturgiska sånger". Han hänför dit förutom de 12 nummer, som saknar generalbas, även nr 4 och 7, Luthers Credo- resp. Te Deum-versifieringar.³² Därmed har Norfornyelse i Uppsalastiftets musikliv (Uppsala ärkestift i ord och bild, 1954) s. 459: "det icke-gregorianska materialet" har fått beledsagning; *Hansson* a.a. s. 166.

³¹ K. Peters, Den gregorianska sången (Skriftserien Svenskt gudstjänstliv, 1930) s. 53.

³² *Norlind* a.a. s. 261; jfr s. 232. – Med fog riktar *Hansson* (a.a. s. 72 not 7) kritik mot detta ställe hos *Norlind*. Kritiken synes dock ej drabba själva saken, endast *Norlinds* uttrycksätt, som i detta sammanhang på flera punkter är mindre lyckligt.

²⁶ Se *Rosenqvist* a.a. s. 96f och 131.

²⁷ Se *MK Inledn.* s. 5.

²⁸ Vad beträffar förhållandena i Sverige vid 1700-talets slut har *Norlind* funnit indicier för att SM:s sånger då ännu inte börjat ackompanjeras. Se *Norlind* a.a. s. 213 och 216.

²⁹ Se *K.-J. Hansson*, Koralspsalmboken 1697. En undersökning av dess tillkomst och musikaliska innehåll (Acta musica. Källskrifter och studier utg. av musikvetenskapliga institutionen vid Åbo akademi IV (stencil) 1967) s. 71ff och 165f. – *Hansson* uppger antalet enstämmiga melodier till 12. Jul- och påsksekvensernas skottverser bör dock betraktas som självständiga melodier, varför antalet blir 14, fördelade på 12 nummer i Kpsb.

³⁰ Se t.ex. *A. O. T. Hellerström*, Liturgik (3. uppl. 1954) s. 475; *I. Milveden*, Tradition och

lind ställt de fyra Credo- och Te Deum-sångerna nr 4-7 på linje med varandra, oavsett att två av dem har generalbasackompanjemang i Kpsb.³³

Om man stickprovsmässigt granskar beståndet av *handskrivna svenska koralböcker från 1700-talet*,³⁴ finner man att de liturgiska sångerna nr 4-7 ofta intar en särställning i förhållande till de vanliga koralerna. Mer än en handskrift (hs), som i övrigt innehåller så gott som samtliga av Kpsb:s melodier i orgelsats, har utelämnat nr 4-7, så t.ex. *Westman-hs*,³⁵ hs S. 126 i KB och koral-hs 12 i *Musikaliska akademins bibliotek (MAB)*, Stockholm. Andra har nr 4-7 i ett tillägg efter den egentliga koralboken, t.ex. MAB koral-hs 2 (*Zellbell d.y.*) och 7 (*Wikmanson*).³⁶

³³ Jfr särtrycket *Liturgiska psalmer ur 1917 års /förslag till/ koralpsalmbok* (1917), som bl.a. innehåller Kpsb:s nr 4, 6 och 7, men inte nr 5, Nicenska trosbekännelsen. Denna saknas även i *1939 års koralbok*, medan Kpsb nr 4 där återfinns under nr 26 och Kpsb nr 6-7 under nr 603-604 i den särskilda avdelningen "*Hymner och sånger för särskilda gudstjänster*".

³⁴ En översiktlig framställning om dessa ger G. Morin i Bidrag till kännedom om 1700-talets svenska koralarbete (Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv 8, 1933, s. 115-125). Det är betydande för forskningsläget på detta område, att de korta melodiavsnitt ur några av 1700-talets koralböcker, som sammanställts i notexemplet nedan, såvitt bekant är det enda hittills publicerade av deras musik.

³⁵ Se Kari Olsson, En svensk koralbok i handskrift från 1700-talet (STM 27, 1945) s. 162.

³⁶ Ang. den sistnämnda se C.-G. S. Mörner, Johan Wikmanson und die Brüder Silverstolpe (1952) s. 137. Mörner nämner här endast nr 4 och 7. Han påpekar, att dessa till skillnad från de övriga, alltid fyrstämigt arrangerade

Orsaken till att vissa melodier utelutits i 1700-talets koral-hss har Morin antagit vara "*att de aldrig sjöngos*"³⁷ Detta torde vara riktigt i fråga om nr 7, Luthers Te Deum-omdiktning. Lindquist uppger, att Te Deum sjöngs i originalformen (nr 6), inte enligt omdiktningen (nr 7).³⁸

Hss uppftar ibland nr 4-6 men saknar nr 7, så MAB koral-hs 5 och 6. Beträffande den utelämnade nr 7 anmärks i KB hs S. 124: "*Sjunges aldrig*", i S. 121: "*Plägar intet brukas*", i MAB koral-hs 4: "*brukas intet*".³⁹

Men i andra fall kan förklaringen till utelämnandet av en psalm vara en annan. Som nämnts förbigår KB hs S. 124 Lutherpsalmen nr 7 med motiveringen: "*Sjunges aldrig*". Vid de likaledes utelämnade nr 4-5 har däremot antecknats: "*Spelas aldrig*". En liknande distinktion har gjorts för motsvarande nummer i MAB koral-hs 4: "*brukas intet*" resp. "*spelas intet*". Om de två Credo-sångerna nr 4-5 hade utelämnats av samma skäl som nr 7, nämligen att de inte användes, så skulle det betyda, att man i praxis helt frångått den gällande HB 1693, i vilken de utgör de

koralerna utskrivits med generalbas. Detsamma gäller dock även nr 5 och 6.

³⁷ Morin a.a. s. 124.

³⁸ Lindquist a.a. s. 124.

³⁹ Norlind citerar (a.a. s. 242) ur icke angiven koral-hs en anteckning av samma innebörd: "*non est in usu*". Förmodligen avses här Kpsb nr 7, fastän Norlinds framställning ger intryck av att det gäller nr 6. - Här kan även nämnas, att Lutherversionen av Te Deum utelutits i K. Peters & A. Runbäck, Svensk koralbok (1940) under motivering, att psalmen "*aldrig torde användas*" (a.a. s. 285).

enda förekommande Credo-alternativen. De citerade distinktionerna visar emellertid, att nr 4–5 sjöngs *men utan orgelbeledsagning*. Detsamma kan gälla även nr 6 (ev. också nr 7) i de ovan nämnda hss, som saknar alla fyra sångerna. Eftersom flera hss, t.ex. *MAB* koral-hs 1 (*Zellbell d.ä.*) och 3 (*C. G. Roman*) och *KB* hs S. 122, har beledsagning till alla fyra numren, och andra, som saknar nr 7, t.ex. *MAB* koral-hs 5 och 6 (*Miklin*) och *KB* hs S. 121, har ackompanjemang till nr 4–6, har det tydligen *inte varit något överallt förekommande bruk att sjunga Credo-sångerna och Te Deum utan orgel*.

Att de sjöngs utan orgel kunde dock vara motivet till att de tre psalmerna utgivits separat i LS och tillsammans med andra, oackompanjerade liturgiska sånger samlats i ett för kantorns verksamhetsområde avsett häfte.

Frågan blir då närmast: Hur var bruket i Åbo på Lindells tid? Brukade domkyrkoorganisten där spela till dessa psalmer?

5. LS och Åbo domkyrkas tabulaturbok.

I Riksarkivet i Helsingfors förvaras under signum B 1/V en hs med svenska koraler i tabulaturnotskrift, som utförligt beskrivits av *Ingeborg Lagercrantz*.⁴⁰ Efter en anteckning i hs benämnes den här *Åbo Domkyrkas tabulaturbok (ADT)*. Bl.a. genom psalmtexternas numrering visar sig ADT vara beroende av 1695 års psalmbok och

Kpsb 1697.⁴¹ Lagercrantz menar, att *Joachim Settegast*, som var organist i Åbo Domkyrka omkring år 1700, kunde vara ADT:s skrivare.⁴² *Otto Andersson* har dock invänt, att man inte har anledning tilltro vare sig Settegast eller den senare verksamme *Ludvig Petratz*⁴³ de personliga förutsättningarna för detta arbete. Först *Karl Petter Lenning*, som 1741 blev domkyrkoorganist i Åbo,⁴⁴ skulle därför kunna komma i fråga som koralbokens skrivare. ADT skulle då, trots sina 1600-talsmässiga drag, ha tillkommit tidigast på 1740-talet.⁴⁵

Det finns ingen anledning att här söka närmare bestämma koralsamlingens tillkomsttid och upphovsman.⁴⁶ Det

⁴¹ *Lagercrantz* a.a. s. 139ff. – Lagercrantz har (a.a. s. 143) ansett det märkligt, att vissa melodianvisningar i ADT sammanfaller med de handskrivna rättelserna i *Vallerius'* eget exemplar av Kpsb (T 165, *UUB*). Dessa rättelser fanns emellertid tryckta i slutet av åtminstone vissa exemplar av Kpsb och har sedan observerats i alla följande upplagor. (Se *Hansson*, a.a. s. 63 not 3 och s. 85; *Hansson* har förbi-sett den av Lagercrantz påpekade rättelsen vid nr 11). Dessa anvisningar har alltså ingen betydelse för ADT:s ursprungsbestämning.

⁴² *Lagercrantz* a.a. s. 154.

⁴³ Om denne se *O. Andersson*, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808* (Skrifter utg. av Svenska litteratursällsk. i Finland CCLXXXIII, 1940) s. 11.

⁴⁴ Se *Andersson* a.a. s. 11–24.

⁴⁵ *O. Andersson*, *Studier i musik och folklore* (Skrifter utg. av Svenska litteratursällsk. i Finland nr 408, 1964) s. 27.

⁴⁶ En detalj, som möjligen kan utnyttjas som stöd för *Anderssons* dateringsförslag är den omtolkning från mixolydisk tonart till G-dur, som gjorts i ADT av Kpsb nr 179. Av de tre 1700-talsupplagorna av Kpsb (1701, 1739 och 1774) är det endast den mellersta, som har

⁴⁰ *Ingeborg Lagercrantz*, *Åbo domkyrkas orgelkorallbok* (STM 31, 1949, s. 137–154).

avgörande är i detta sammanhang, att *ADT synes ha använts av Lenning, som var Åbo Domkyrkas organist under hela den tid, då Johan Lindell var dess kantor*. Det framgår av en anteckning på frampärmens insida: "*Tabulatur Bok tillhör Åbo Domkyrcka, återlämnad af Organisten Lennings Sterbhus 1789*".⁴⁷ Lenning dog 1788, Lindell året innan.

Av den innehållsöversikt, som *Lagercrantz* sammanställt, kan utläsas, att Kpsb nr 4–7 inte ingår i denna koralbok, däremot bl.a. nr 8, "*Upå gud fader iag*".⁴⁸

Det vore emellertid förhastat att av *ADT:s* sammansättning omedelbart dra den slutsatsen, att *MK:s* båda första Credo-alternativ, nr 4–5, till skillnad från det tredje, nr 8, i Åbo sjungits utan orgelackompanjemang och att detta vore orsaken till att endast de förstnämnda tagits med i *LS*. Hela koral-samlingen innehåller nämligen endast 62 melodier, för vilka 100 psalmtexter finns angivna,⁴⁹ medan *Kpsb* hade mer än 250 melodier till 413 psalmtexter.⁵⁰ Efter vilken princip har detta urval av en knapp fjärdedel av *Kpsb:s* innehåll gjorts? Frågan hänger nära samman med en annan: Vilken princip har be-

denna omtolkning (se *Hansson* a.a. s. 91). Den finns visserligen införd för hand i *Valle-rius'* exemplar (*Lagercrantz* a.a. s. 151; *Hansson* l. c.), men sannolikt återgår *ADT:s* version av melodin på 1739 års upplaga av *Kpsb*.

⁴⁷ cit. efter *Lagercrantz* a.a. s. 138. – *Anderssons* uttalande (*Studier* etc. a. 27), att *Lenning* också ägt boken, synes motsägas av den citerade anteckningen.

⁴⁸ *Lagercrantz* a.a. s. 140ff.

⁴⁹ *Lagercrantz* a.a. s. 139.

⁵⁰ Se *Hansson* a.a. s. 96ff.

stämt melodiernas ordningsföljd i *ADT*? De står inte i psalmbokens nummerordning, och *Lagercrantz* har inte funnit någon annan dispositionsprincip än att de vanligaste jul-, påsk- och pingstkorralerna bildar egna avdelningar.⁵¹ Den därmed antydda kyrkoårsbestämda ordningen har emellertid giltighet för hela hs.

ADT upptar nämligen för varje sönd och helgdag ett eller flera av de gradualpsalmsalternativ, som förtecknas i *HB* 1693. Urvalet av psalmer och ordningsföljden dem emellan överensstämmer utom på några få punkter med *HB:s* förteckning, som följts från 1. sönd. i Advent t.o.m. 4. sönd. efter Trefaldighet.⁵² Endast för Långfredagen saknas alla *HB:s* tre psalmalternativ. Orsaken härtill kan ev. vara, att man åtminstone på denna dag följt *Kyrkolagens* förbud mot all musik mellan Fastlagssöndagen och Påskdagen.⁵³ Men möjligen har "*O rene gudz lamb*" (nr 150), som här infogats mellan Palmsöndagens och Påskdagens psalmer, avsetts för Långfredagen.

Det givna melodiförrådet täckte behovet även för kyrkoårets återstående del med undantag endast för 27. sönd. e.Tref., Alla Helgons dag och Bartholomeidagen. För dessa dagar kan dock andra än *HB:s* alternativ tänkas ha förekommit. Att avvikelser från förteck-

⁵¹ *Lagercrantz* a.a. s. 149.

⁵² Allra sist står en pingstpsalm, *Kpsb* nr 178, vilken dock tillagts senare av annan skrivare (se *Lagercrantz* a.a. s. 137 och 142).

⁵³ 1686 års kyrkolag (utg. av Samfundet Pro Fide et Christianismo m. inl. av G. Thulin, 1936) kap. XIII § 2 (s. 38).

ningen i 1693 års HB kunde göras visar t.ex. den upplaga därav, som trycktes i Västerås 1787. Där har bl.a. den nyss nämnda "O rene gudz lamb" (nr 150) tillagts bland de psalmer, som sammanförts under rubriken "Dymmelweckan."

Utanför den angivna ramen faller dock två psalmer i ADT, som enligt HB 1693 fick brukas som Gloria-alternativ: "O Herre Gud af Himmelrik gif oss" (nr 190), här infogad efter julpsalmerna, och "Allenaste Gudh i himelrik" (nr 192), som ställts allra först.

Före varje melodi har skrivaren, såsom Lagercrantz framhållit, antecknat början av alla till denna hörande psalmtexter.⁵⁴ Undantagsvis har dock någon enstaka psalm förbigåtts, t.ex. nr 304 under melodin till nr 219⁵⁵ och nr 385 under melodin till nr 116.⁵⁶

Endast i ett fåtal fall återfinns mer än en av de psalmer, som har gemensam melodi, i HB:s förteckning över gradualpsalmer. Jämförelsen med denna visar, att det är *den för resp. melodi först nämnda psalmtexten, som motiverat koralens införande och placering i ADT*. Det förhåller sig f.ö. samtidigt så, att *de i Kpsb tryckta melodierna åt-*

följer de psalmer, som i ADT antecknats överst inom varje grupp, medan den eller de övriga i gruppen endast har melodihänvisning dit i Kpsb.

Till de få undantagen från denna dubbla regel hör att "Upå gud fader iag" (nr 8) enligt Lagercrantz' innehållsöversikt står före "Fader vår som i himblom" (nr 9). Då den förra inte förekommer i gradualpsalmförteckningen, men den senare har sin plats just här i egenskap av gradualpsalm på Bönsöndagen, bör det ha varit p.g.a. denna (nr 9), som melodin kommit med i urvalet. Att nr 8 utgör ett av MK:s Credo-alternativ kan därför inte utan vidare sättas i samband med att dess melodi ingår i ADT men saknas i LS. Det är inte säkert, att denna melodi under alla omständigheter sjöngs med orgelackompanjemang.

Förutsatt att ADT bevarats i fullständigt skick och att Åboorganisten inte utnyttjade någon annan koralsamling vid sidan av denna förefaller det nämligen ha varit så, att *orgeln inte medverkade i alla koraler utan endast i Gloria- och gradualpsalmerna*. Med undantag för högmässans två första psalmer⁵⁷ skulle alltså psalmsången i Åbo ha skett utan orgelackompanjemang.

Frågorna kring den orgelackompanjerade församlingssångens framväxt i den svenska kyrkan väntar ännu i stor utsträckning på sin lösning. Enligt *Moberg*, som behandlat problemet under jämförelse med nordtyska förhållanden,

⁵⁷ Ingångspsalm har såvitt känt är inte brukats i Finland vid denna tid. (Se *MK Inledn.* s. 5.).

⁵⁴ Lagercrantz a.a. s. 139.

⁵⁵ Jfr faks. hos Lagercrantz a.a. s. 138.

⁵⁶ Den med sistnämnda melodi sammanhörande psalmen nr 76 "O Huru liuflig är" torde med säkerhet åsyftas med de av Lagercrantz (a.a. s. 140 not 1) icke identifierade begynnelseorden "Huru liufliga". - Ang. melodihänvisningarna i Kpsb se Hansson a.a. s. 97, där dock till nr 116 felaktigt förts nr 298 i st.f. nr 385. Som Hansson påpekar är motsvarande uppgifter hos Norlind (a.a. s. 253f) på flera punkter inkorrekta.

var *orgelackompanjemang "inte ens under 1700-talet, inte ens i Tyskland, något obligatorium"*. Han anför bl.a. ett uttalande av Danzigorganisten *Siefert* från år 1632, enligt vilket denne inte ackompanjerade alla psalmer utan endast psalmen före och efter predikan.⁵⁸

För svenskt vidkommande har också *Norlind* ställt frågan "*om kanske orgeln ej beledsagade kyrkopsalmen vid alla tillfällen*". Med utgångspunkt i dels, att Västerås-biskopen *Laurelius* omkring 1650 förbjuder allt orgelspel just i samband med psalmen före predikan, dels, att vissa melodier i Kpsb 1697 saknar generalbasstämma, framkastar han tanken, "*att alla rent liturgiska rester sjungits utan orgel*". Att 1700-talets koral-hss i regel har generalbas till alla melodier skulle dock tyda på, att all psalmsång i kyrkan ett stycke in på århundradet börjat ackompanjeras.⁵⁹

Vad som ovan redovisats ang. olika koral-hss och i synnerhet ADT ger ny belysning åt hela frågan. Om det är riktigt, att orgeln i Åbo Domkyrka endast spelade med i Gloria- och gradualpsalmerna, så var det *inte melodins karaktär utan psalmens liturgiska funktion, som avgjorde om den skulle ackompanjeras*. Gregorianska melodier har inte konsekvent uteslutits i ADT, eftersom de tre stora högtidernas sekvenser (nr 126, 164 och 179) upptagits där. De intar dock en särställning både därigenom, att endast dessa har fullt utskrivna text, och därigenom

att deras melodier försetts med obessiffrad bas, medan alla övriga sånger, inkl. skottverserna, är fyrstämmigt satta. *Lagercrantz* har antagit, att sekvenserna sjungits av kören medan skottverserna utförts som församlings-sång.⁶⁰ Att orgeln i båda fallen spelat med kan ha sin förklaring i att sekvens och skottvers tillsammans ingick i gradualmomentet.

Mot tanken, att orgeln medverkat endast i Gloria- och gradualpsalmerna, kunde anföras, att skrivaren gjort sig möda med att anteckna textincipit för ett 30-tal psalmer, som inte synes ha förekommit i någondera funktionen. Han kan dock häri tänkas ha följt en förlaga, som i övrigt inte disponerats efter ADT:s grundprincip. I fråga om nr 8 innebär, såsom redan framhållits, den omständigheten, att MK återger dess början med notlinjer, ett viktigt indicium. Prästen skulle alltså intonera Credo, oavsett om det gällde nr 4 eller 5, vilka inte ingår i ADT, eller nr 8, vars melodi pga. en annan psalmtext återfinns där. Detta tyder på, att *organisten inte spelat med i Credo-momentet, vilket alternativ som än valdes*. Men varför har då LS, som i övrigt så friktionsfritt låter inordna sig som ett förbindelseled mellan ADT och MK, endast upptagit MK:s två första Credo-alternativ? Svaret torde vara av uppförandepraktisk natur.

6. LS och Åbo katedralskola.

I anslutning till äldre bestämmelser fastställde *skolordningen 1724*, att tri-

⁵⁸ C.-A. Moberg, Drag i östersjöområdets musikliv på Buxtehudes tid (STM 39, 1957) s. 56ff.

⁵⁹ *Norlind* a.a. s. 212 och 216.

⁶⁰ *Lagercrantz* a.a. s. 138f och 149ff.

vialskolans elever varje veckodag skulle ha en timmes övning i "*Musica choralis*", de därför lämpade även i "*musica figurata*".⁶¹ Det fanns dock krafter, som sökte minska kyrkosångens stora utrymme i undervisningen. Enligt *skolordningsförslaget 1760* t.ex. skulle *musica choralis* inte längre vara ett obligatoriskt ämne, utan i första hand var det de blivande prästerna som skulle övas häri och detta endast två timmar i veckan, "*hälst på de wanlige lofstunder*".⁶² Enligt *Walin* har inte heller kyrkan själv under 1700-talet visat samma påtagliga intresse för skolmusiken som tidigare. Detta skulle ha varit orsaken till att ämnet upplevde en nedgångsperiod i Sverige, vilken varade genom hela seklet fram till 1760-70-talen. Att en ny, huvudsakligen instrumental stil då skapade nytt liv i skolmusiken visar bl.a. skolornas notinköp. Denna kom i samband härmed att präglas av borgerliga i st.f. kyrkliga musikideal.⁶³ Ang. resultaten av undervisningen i *musica choralis* har *Walin* påträffat mycket få upplysningar. De allvarliga brister i psalmsång och notläsningsförmåga, som avslöjades vid sångförhören i Kalmar gymnasium 1787-88⁶⁴ var förmodligen inte typiska för hela riket.

Mot bakgrund av den bild, som *Walin* på detta sätt tecknat av 1700-talets svenska skolmusik, framstår Åbo katedralskola under de nära fyra decen-

nier, då Lindell var skolans *director cantus*, som påfallande konservativt inriktad.⁶⁵ Hans verksamhet stöddes av de kyrkliga myndigheterna åtminstone i det avseendet, att Domkapitlet kraftigt reagerade mot den radikala nedskärningen av musikämnet i skolordningsförslaget 1760. Domkapitlet ansåg det tvärtom nästan otillräckligt med den dittillsvarande dagliga sångtimmen.⁶⁶

Lindells nit i tjänsten är dokumenterat genom en rad arbeten för sångundervisningen, vilka ger honom en särställning bland samtida kolleger i riket. Några år före Lindells utnämning hade Domkapitlet inskräpvt vikten av att eleverna fick insikt i musikens grunder och inte lärde sig sjunga "*af blotta gehören ex usu*".⁶⁷ Detta har Lindell bemödat sig om bl.a. genom att utge sin förut nämnda *Noters utsende och tjds-längd på Pentagram . . . och tact 1777*. Däri redogör han för noter, klaver, taktindelning, förtecken, dur och moll etc. Det firsidiga lilla häftet, som tar hänsyn till både vokal- och instrumentalmusicerande, innehåller vidare C-durskalan i sex olika utformningar och en bild av ett monokord.⁶⁸

⁶¹ Se *S. Walin*, *Musiken i skolorna i Sverige under upplysningstidevarvet* (STM 20, 1938) s. 35 och 38. Se även *Mörner a. a. s. 25*.

⁶² *Walin a.a. s. 41*.

⁶³ *Walin a.a. s. 82ff*.

⁶⁴ *Walin a.a. s. 59*.

⁶⁵ Det bör dock observeras, att *Walin* främst behandlat sådana skolor, som omfattade både trivialskola och gymnasium. I Åbo fanns inget gymnasium utan universitetet utgjorde katedralskolans närmaste överbyggnad. Ang. universitetets musikliv vid denna tid se *Andersson*, *Musikaliska sällskapet etc. s. 12-24*. Se även *Andersson*, *Johannes Salmenius och musiken i Åbo katedralskola under 1600-talet* (*Studier etc. s. 32-42*).

⁶⁶ *Hastig a.a. s. 233*.

⁶⁷ *Hastig a.a. s. 232f*.

⁶⁸ Möjligen är den skrift av Lindell med

Till skolgossarnas tjänst, "*in gratiam Scholarium*", utgav Lindell också sin bekanta sångsamling *Cantilenarum selectiorum editio nova* 1776, ett urval ur *Piae Cantiones* 1582. I en föregående upplaga från 1761 hade han endast medtagit texterna till dessa latinska cantilenor av omväxlande andlig och profan karaktär. Musiken, som nu trycktes i enstämmig, oackompanjerad form, skilde sig högst avsevärt från originalupplagan 1582.⁶⁹ Motivet att utge samlingen låg enligt förordet just i de behagfulla melodierna, som ofta sjöngs i landets skolor. Men det är betecknande för Lindells inställning till cantilenorna att han som skäl att bevara dem först nämner deras ålderdomlighet: "*dignae, quae conserventur propter antiquitatem suam svavitatemque melodiarum in Scholis nostris usitatarum*". Lindell var uppenbarligen inte märkbart influerad av de moderna strömningarna inom svensk skol- och kyrkomusik.

De fåtaliga musikalieinköpen till katedralskolan under Lindells tid omfattade endast koralböcker och avsåg alltså enbart undervisningen i *musica choralis*. Bland dessa bör särskilt nämnas en förmodligen av Lindell själv skriven *notpsalmbok i 21 folioband*, som han sålde till skolan år 1766 för 216 dlr 16 öre k.m.⁷⁰ Man brukade annars lära ut psalmernas melodier genom att skriva

upp dem på tavlan.⁷¹ Med sitt stora format kunde notpsalmboken, placerad på sitt särskilda notställ, fylla samma funktion, vilket torde ha varit syftet med Lindells rationaliseringsåtgärd.

Den *musica choralis*, som Åbodjäkarna måste behärska, omfattade bl.a. morgon- och aftonpsalmerna vid skolans egna andakter. Psalmerna intonerades därvid av någon från de högre klasserna, och likaså mässades bönerna av de äldre eleverna i tur och ordning. Huruvida också skriftläsningen utfördes på lektionston är okänt. Onsdagar och fredagar skulle eleverna bevista veckopredikningarna i Domkyrkan, där de hade sina egna bänkar, och på söndagarna givetvis både högmässa och aftonsång.⁷² De dagliga sångtimmarna har sannolikt till största delen ägnats åt psalmsång,⁷³ men även mässmusiken måste ha övats.⁷⁴ Särskilda sångdagar förekom före jul, påsk och pingst,⁷⁵ förmodligen åtminstone delvis med sikte på sockenvandringarna.

Hur stora delar av djäknarnas kyrkosångsrepertoar, som ingick i Lindells nu förlorade notpsalmbok, är inte känt. Kanske var den helt enkelt disponerad efter Kpsb och den därmed förbundna SM 1697. Någon direkt avskrift av Kpsb kan den dock inte ha varit, eftersom Gloria- och gradualpsalmernas melodier av praktiska skäl måste ha stämt

⁷¹ Se *Walin* a.a. s. 35 och 59.

⁷² *Hastig* a.a. s. 166f.

⁷³ *Hastig* a.a. s. 233; se även *Walin* a.a. s. 58.

⁷⁴ I *Kalmar* underströks år 1788, att djäknarna skulle sjunga med i mäss-svaren. (*Walin* a.a. s. 59).

⁷⁵ *Hastig* a.a. s. 233.

"tryckta anvisningar för klaverspelning", som *Andersson* nämnt men inte närmare beskrivit (*Musikaliska sällskapet* etc. s. 23) identisk med denna musiklära.

⁶⁹ Se *MK Inledn.* s. 20.

⁷⁰ *Hastig* a.a. s. 122.

överens med ADT, som ibland skiljer sig betydligt från Kpsb:s melodiformer.⁷⁶ I Domkyrkan kunde djäknarna följaktligen inte sjunga efter någon upplaga av Kpsb. De har sannolikt lärt sig de från Kpsb mer eller mindre avvikande melodierna i skolan efter Lindells notpsalmbok och i kyrkan sjungit psalmerna utantill eller efter en psalmbok utan noter. Man kan lätt föreställa sig, att härvid *de oftast långa och ålderdomliga melodierna i psalmbokens förut omtalade liturgiska sånger ställt större krav på djäknarnas memoreringsförmåga än vanliga psalmer.*

Det är inte säkert, att alla de fjorton nummer i Kpsb, som *Norlind* räknat till denna grupp, förekom i praktiskt bruk. ADT upptar tre av dem, nämligen de stora högtidernas sekvenser. Som nämnts har de troligen sjungits av djäknekören, men såsom hörande till gradualmomentet med ackompanjering av orgeln.

Större svårigheter erbjöd *de liturgiska sånger, som skulle sjungas utan stöd av orgeln*, t.ex. de två första i MK upptagna Credo-sångerna nr 4 och 5.

Mot bakgrund av allt som hittills framkommit resp. gjorts sannolikt ter det sig naturligt att antaga, att just *dessa svårigheter föranledde Lindell att sammanställa och utge LS som ett hjälpmedel för djäknarna i deras liturgiska sångtjänst.* Av det, som skulle sjungas utan orgelackompanjering, hade han här samlat *dels de svåraste litur-*

*giska psalmerna, dels mässordinariets sånger.*⁷⁷

En sådan förklaring löser också frågan, varför inte MK:s tredje Credoalternativ, "*Uppå Gud Fader jag fast tror*" (nr 8), tagits med i häftet. Dess visartade melodi, vilken f.ö. så gott som oförändrad återkommer i 1939 års svenska koralbok såsom nr 333, "*Att bedja Gud han själv oss bjöd*", hörde till de väl insjunga, vilket styrks av att ett flertal skillingtryck från 1700-talet har melodihänvisning till den.⁷⁸ Om LS, såsom vi antagit, ingalunda innehåller alla psalmer, som sjöngs utan orgelackompanjering, utan endast de svåraste, har man ingen anledning vänta sig, att nr 8 skulle ingå där.

Hypotesen stämmer med den redan inledningsvis framförda tanken, att *melodierna utgjort huvudmotivet till LS:s utgivande*, trots att dessa, säkert av kostnadsskäl, inte hade tryckts. På de tryckta notlinjerna fick eleverna själva skriva in dem efter någon godkänd förlaga. Av Lindells MK 1784 ställdes på liknande sätt minst tio mönsterexemplar till förfogande för avskrivning.⁷⁹

7. LS-U och Åbotraditionen.

Man kan inte utesluta *möjligheten, att Uppsala-exemplaret av LS (LS-U),*

⁷⁷ Distinktionen är från en synpunkt oberättigad, eftersom både Credo-sångerna och Te Deum kan sägas ha tillhört ordinariet. Men som framgår av sammanhanget är det här av betydelse att särskilja de sånger, som hämtats ur själva psalmboken, från SM-sångerna.

⁷⁸ Se *Margareta Jersild*, *Melodier till äldre skillingtrycksvisor* (stenc. lic.-avh. i musikforskning, Uppsala 1968) s. 31.

⁷⁹ Se *MK Inledn.* s. 8.

⁷⁶ Ett belysande exempel ger *Lagercrantz* (a.a. s. 149), jfr faks. hos *Andersson*, *Studier etc.* s. 27.

det enda hittills kända, i vilket musiken införts, direkt eller indirekt återgår på *Lindells notpsalmbok*. LS trycktes, som vi sett, troligen tidigast fyra år efter det att skolan inköpte notpsalmboken. Men det kan också tänkas, att noterna i LS-U inskrivits på helt annat håll. Exemplaret förvaras i ett svenskt bibliotek och innehåller inga uppgifter om sin proveniens. Kan man ur själva notbilden i LS-U utläsa någonting om detta häftes ursprung?

Bland de avvikelser från Kpsb, som man möter i LS-U, finns sådana, som utmärker såväl *ADT* som *Abo- resp. Helsingfors-exemplaren av MK (MK-A resp. MK-H)*,⁸⁰ men som också är karakteristiska för 1700-talets koralböcker i allmänhet. Dit hör *de förminskade notvärdena, taktindelningen och inskjutandet av genomgångstoner*.⁸¹

Till de tidstypiska dragen hör också att *melismerna* förkortats eller helt försvunnit. Rent syllabiskt deklameras t.ex. orden "*enfödde*" och "*korssfäster*" i LS-U (s. 2), medan de i Kpsb hade sju resp. nio toner. Avsnittet "*Helig, Helig, Helig Herre Gud Zebaoth*" i *Te Deum* är i LS-U (s. 4) så gott som syllabiskt med 13 i st.f. Kpsb:s 27 toner. För ordet "*evig*" har LS-U (s. 7) två, Kpsb åtta toner. Mot denna bakgrund är det av vikt att observera de ställen, där LS-U verkligen har melismer. Det gäller Lutherpsalmens första ord samt "*Amen*" efter såväl denna som följande sång (s. 1 och 4). I mässordinatesångerna (s. 8) finns hela fyra melismer.

⁸⁰ Om dessa se *MK Inledn.* s. 8.

⁸¹ Se *Lagercrantz* a.a. s. 153; *MK Inledn.* s. 14 f.; *Morin* a.a. s. 124f.

Dessa sånger har över huvud i mycket mindre utsträckning än de föregående avlägsnat sig från de officiellt gällande melodiformerna i SM 1697 resp. Kpsb. Dock har *Agnus Dei*-melodin hämtats från annat håll.⁸²

Att texten i LS på de nämnda punkterna och endast på dessa underlagts så, att utrymme beretts för melismer, visar, att *notbilden i LS-U åtminstone i detta avseende motsvarar utgivarens intentioner*.

En anknytning till Lindell kan ev. också spåras i de skalor, som införts mellan "*stroferna*" i Nicenska trosbekännelsen (s. 1 och 3). De överensstämmelser nämligen nära med "*Scala Ima*" och "*2da*" i hans musiklära från 1777, där dock den första skalan fortsätter från deciman *e* upp till nästa *c* och den andra skrivits i dubbelt så långa notvärden.

Större betydelse har *överensstämmelserna mellan LS-U och MK-A/H*. Vid en jämförelse mellan dem bör man först fastslå, att rent rytmiska olikheter inte är av större vikt. I LS-U har t.ex. samma fras skrivits ut två gånger i *Agnus Dei* (s. 8), varvid ordet "*borttager*" rytmiserats på två olika sätt, utan att man torde kunna förutsätta, att någon skillnad i utförandet varit avsedd. Också mellan MK-A och MK-H finns sådana irrelevanta olikheter.⁸³

Betydelsefull är däremot den påfallande likheten mellan de båda första

⁸² Den återgår på *Agnus Dei*-avsnittet i *Litanian*. Se *MK Inledn.* not 39. – Förmodligen har pga. skrivfel näst sista taktens två första toner i LS-U tecknats ett steg för lågt.

⁸³ Se *MK Inledn.* s. 14.

orig.: a d#d d etc.

I^a_b

II^{a/b}

III

IV^{a/b}
V

VI

VII

VIII^a_b

IX

Början av WIJ TROO VPPA EN ALSMÄCHTIGH GUDH (Psalmb. 1695 nr 4) enligt
I: Koralspsalmboken 1697 (= Kpsb)

II–VII: Sex koralhandskrifter i MAB, Stockholm

II: hs 3 (C. G. Roman); III: hs 6 (Miklin); IV: hs 1 (Zellbell d.ä.);

V: hs 4 (Wikmanson); VI: hs 5; VII: hs 2 (Zellbell d.y.)

VIII: Uppsala-exemplaret av Lindells(?) liturgiska sånghäfte (= LS-U)

IX: Åbo- och Helsingfors-exemplaren av Lindells Mässan korteligen (= MK-A/H)

I de fall, då melodins början utnyttjats också för det avslutande *Amen* återges både inledningsfrasen (a) och *Amen*-frasen (b).

Endast VIII och IX är enstämmiga, IV har utskriven fyrstämmig sats i tabulturnotskrift, övriga melodi plus generalbas (II obesiffrad bas). De i IV ymnigt förekommande ornamentecknen är här liksom i flera av Zellbell-avskrifterna utelämnade.

Credo-intonationerna i MK-Å/H (s. 3)⁸⁴ och motsvarande, fullt utskrivna sånger i LS-U (s. 1). I notexemplet återges den första Credo-melodins incipit enligt LS-U (VIII) och MK-Å/H (IX). Som jämförelse anføres Kpsb (I) och några av de mest kända koral-hss i MAB (II-VII). Dessa hss och avskrifterna av dem representerar tillsammans en mycket betydande del av det svenska koralboksbeståndet från 1700-talet.⁸⁵

Ingen av versionerna är identisk med Kpsb (I). Flera har avlägsnat sig mycket långt därifrån. Endast II och IV har i likhet med Kpsb och LS-U använt inledningsfrasen (a) även för det avslutande "Amen" (b).

En tendens att assimilera fras 4 och 11 med inledningsfrasens senare del kan iakttas i vissa av källorna. I LS-U (se faks. s. 1) har assimilationen gått ännu längre och omfattar, fränsett första tonen, hela incipitfrasen, som återkommer i fras 3b-4 och 10b-11. Hela fras 3 upprepas dessutom såsom fras 8. Även i andra avseenden, t.ex. rytmiskt, har Kpsb:s melodi i LS-U fått en ny helhetsstruktur.

Den så gott som fullständiga identiteten mellan LS-U (VIII) och MK-Å/H (IX) avtecknar sig markant mot de övriga, sinsemellan starkt divergerande avfattningarna av Credo-psalmens inledningsfras.⁸⁶ Denna överensstämmelse

visar otvetydigt, att LS-U följer samma meloditradition som *Abokällorna MK-Å/H*. Vilken utbredning denna haft kan inte avgöras utan tillgång till ett fullständigare jämförelsematerial, framför allt från Finland. Men oberoende av alla andra faktorer visar likheten i Credo-psalmens incipit, att LS-U:s ursprung i första hand bör sökas i Abo.

En jämförelse av LS-U och MK-Å/H kan göras också beträffande *mässdialogernas* melodier. Att melodierna i tillägget (LS-U s. 7) synes skilja sig så pass mycket från motsvarande partier i MK-Å/H (s. 1, 3, och 6f) förklaras till en del av att stavelseantalet i dialogernas delar ibland är olika. Församlingssvaret "Vi uplyfte vår hjertan" kan t.ex. inte utan jämkning underläggas samma melodi som prästens "Uplyfter edor hjertan til Gud". Och vid lika stavelseantal kan ibland betoningförhållandena föranleda mindre avvikelser, vilket belyses av melodin till salutationen före predikan. Såsom förut framhållits förutsätter MK endast i fråga om Gratia-alternativ I, att samma notbild skulle gälla för dialogens bägge led.

Andra skillnader torde kunna anses ha uppkommit genom rena skrivfel i LS-U. Troligen skall de två första tonerna på sista systemet i LS-U s. 7 läsas en ters högre, och den första Gratia-melodin (s. 8) bör i näst sista takten rättas med ledning av samma melodi i Kyriet på det sättet, att de två sista to-

⁸⁴ Se *MK Inledn.* s. 15.

⁸⁵ Se *Morin* a.a. s. 119ff.

⁸⁶ Intressant är, att *Wikmansons* version (V) framstår som en ren dekolorerad av *Zellbell d. ä:s* (IV), vilket även gäller melodins fortsättning. *Mörner* har annars betonat (a.a. s.

139f), att *Wikmanson* intog en mycket självständig hållning mot andra svenska koralboksredaktörer, inte minst mot sina båda föregångare i Stockholms Storkyrka, *Zellbell d.ä.* och *d.y.*

nera sänks ett steg. Det finns dock intressantare avvikelser i dessa mäss-svar.

I LS-U:s tillägg (s. 7) förekommer fyra gånger en *melismatisk tretonsgrupp*, bestående av en fallande plus en stigande (stor eller liten) sekund, t.ex. *b-a-b* och *a-g-a*. I tre fall återfinns samma melodier i MK-Å/H för resp. dialogs första led. På tretonsgruppens plats står där genomgående endast *en* ton, nämligen den högre. Men två av dessa toner – *b* i "*Herren*" och *a* i "*tilbörligt*" – har i båda MK-exemplaren försetts med ett *drilltecken*, vilket i MK-H har formen *tr*. I LS-U förekommer drilltecken på så gott som samtliga sidor men inte i tillägget (s. 7). Å andra sidan är det endast där den omtalade tretonsgruppen påträffas.

Dessa omständigheter tyder på, att *tretonsgrupperna i LS-U:s tillägg är utskrivna drillar, som utförts från huvudnoten n e d å t*. I de anförda fallen har drillen fått formen av en mordent. Men när drillen gjorts på den första av två upprepade toner synes tretonsgruppens sista ton ha uteslutits. Tonen *b* i "*Herren*" (MK-Å/H s. 3 system 6) har nämligen i LS-U (s. 7 näst nedersta systemet) delats i två för stavelserna "*Så och*". Tonföljden *b-a b-a-b* torde exemplifiera dessa två sätt att utföra drillen.⁸⁷

Att LS-U på ett ställe har en utskrivna drill, som saknar motsvarighet i MK-Å/H, och att omvänt MK-exemplaren har drillar, som inte återfinns i LS-U, är inte överraskande. Även sins-

⁸⁷ Denna salutationsmelodi har två utformningar i MK-Å/H (s. 3 och 6 resp. s. 7). LS-U ansluter sig till den senare.

emellan skiljer sig MK-Å och MK-H i fråga om drilltecknens utsättande. Exempelvis är det endast MK-Å, som har drillar i Lutherpsalmens början (se notexemplet, IX).

I sin musiklära (s. 3) förklarar *Lindell* visserligen, att *tr* betyder *drill*, men han ger tyvärr ingen anvisning om drillens utförande. Inte heller får man i de av *Vretblad* framdragna svenska ornamenttabellerna från 1700-talet någon tillfredsställande förklaring av drillens utförande.⁸⁸

Man kan emellertid av tillägget i LS-U sluta sig till, att drillarna i MK-Å/H utförts nedåt. Det ter sig då en smula egendomligt, att man i MK-Å/H (s. 2) finner tongruppen *g-fiss-g*, följd av tonen *diss* med drilltecken. Om drilltecknet hade den innebörd vi antagit skulle här i själva verket två drillar följa på varandra, men tecknade på olika sätt. Förklaringen till att den första är utskrivna torde vara, att motsvarande tongrupp fanns redan i förlagan, *Allmänt bruk* etc. (1701).⁸⁹

Samma tolkning av drilltecknet bör gälla även de två exemplaren av *Mes-sun muoto* och *Cantilenarum selectiorum* etc.⁹⁰ I övrigt är det oklart vilken

⁸⁸ Se *A. Vretblad*, Något om musikaliska ornament i svensk 1700-talspraxis (STM 31, 1949) s. 155ff. Mordent brukade kallas "*enkelt fall*" eller "*underfall*". Jfr *T. Dart*, Musikalisk praxis från senmedeltid till wienklassicism, bearb. och utv. av *I. Bengtsson* (1964) *notex. 14*: Tabeller över viktigare ornament under 1500–1700-talen.

⁸⁹ Se *MK Inledn.* s. 19.

⁹⁰ Se *MK Inledn.* s. 14. – Både i UUB:s och KB:s exemplar av *Cantilenarum selectiorum* etc. har de tryckta drilltecknen på vissa stäl-

utbredning denna drilltyp haft, om den funnits även i instrumental praxis, om den varit begränsad till Lindells verksamhetstid och -krets osv.

Tolkningen av drilltecknet leder bl.a. till att skillnaden i fråga om det andra Gratia-alternativet i MK (s. 6), i LS-U (s. 8) tecknat en kvint lägre, till stor del kan sägas bestå i skiljaktig textunderläggning. Samma tre toner, som i form av en sådan drill skall sjungas mot en stavelse i MK, är i LS-U fördelade på tre stavelser. Vidare kommer salutationen i MK (s. 1) att, om också på ett avvikande sätt, utnyttja samma tonförord som det första svaret i LS-U (s. 7). Men tonerna *e fiss g* i svarets slutfall är en melodisk figur, som flera gånger återkommer i LS-U som en variantbildning i de stora slutfallen, t.ex. i slutet av Lutherpsalmen (s. 1; se notex., VIIIb), Nicenska trosbekännelsen (s. 4), Agnus Dei-melodin (två gånger) och det senare Gratiaalternativet (s. 8). Enligt MK:s recitationsformler var samma slutfall vanligt i böner och läsningar.⁹¹ Man bör inte betrakta de ställen, där denna figur uppträder, som melodiska varianter i egentlig mening. Det rör sig snarare om en utsirning, jämförbar med t.ex. tersutfyllnader o.d.⁹² Figuren har också en motsvarighet i det ornament, som i svenska 1700-tals-hss betecknas som "dubbelt fall".⁹³

ien kompletterats med handskrivna. För hand har också gjorts några rättelser i notbilden.

⁹¹ Se MK *Inledn.* s. 18f.

⁹² Se MK *Inledn.* s. 14.

⁹³ Se *Vretblad* a.a. s. 156f. Jfr *Dart & Bengtsson* a.a. s. 318.

Den enda mer påtagliga melodiska divergensen mellan LS-U och MK-Å/H finns i det första Gratia-alternativets sista takt, där MK-Å/H utelämnat inledningstonen *ciss*. Till skillnad från altarboken MK innehåller LS även det Kyrie, varifrån denna Gratia-melodi är hämtad och där dennas slutfall förekommer tre gånger. Slutfallet har samma form på alla fyra ställena. Detsamma måste förutsättas också beträffande formen i MK-Å/H, där avvikelsen från LS-U följaktligen inte gäller en enstaka, utelämnad ton. Här framträder i själva verket *två klart skilda utformningar av en karakteristisk kadens*. Med tanke på den långtgående överensstämmelsen i övrigt ter det sig obefogat att häri se ett uttryck för två lokalt skilda traditioner. Snarare är det *två olika tids-skikt inom samma tradition*, som här finns belagda. LS-U:s form överensstämmer nära med SM 1697, där dock höjningen av inledningstonen ännu inte notfästs. Versionen i MK-Å/H återfinns å andra sidan i exemplar av dels Lindells *Messun muoto* 1784, dels *Teletinius'* nya upplaga därav 1790.⁹⁴ LS-U representerar alltså den ursprungligare traditionen.

Musiken i LS-U visar, såsom framgått, ett övertygande samband med Abotraditionen enligt MK-Å/H, vilket stöder hypotesen, att även LS utgivits av Lindell. Den lilla men karakteristiska avvikelsen i slutet av den första Gratia-melodin tyder dock på, att LS utgivits före MK. Då LS, såsom ovan visats, troligen tryckts hos Frenckell och i så

⁹⁴ Se MK *Inledn.* s. 8 och 16.

fall tidigast omkring år 1770, vågar man kanske *precisera* LS:s sannolika tillkomsttid till 1770-talet.

Förändringen i Gratia-melodins kändens ger anledning till frågan, om Lindell-häftenas melodier enbart bör betraktas som nedteckningar av rådande sångpraxis i Åbo,⁹⁵ eller om de kanske även genomgått en bearbetning av Lindell. Lutherpsalmens ovan beskrivna utformning i LS-U kanske tillkommit genom en kombination av spontan omsjuning och medveten nyredigering. Den konservatism, som i andra avseenden utmärkte Lindell, har i varje fall inte lett till, att melodin i LS-U har kommit att stå Kpsb:s version så nära som hos C. G. Roman och Miklin (se notex., II resp. III).

8. Lindell och Fredenheim.

Ur det tillgängliga materialet har det inte varit möjligt att framdraga något ensamt avgörande bevis för att Lindell är LS:s upphovsman. Om tillägget i LS-U (s. 7) skrivits av Lindell kunde man kanske genom en skriftjämförelse binda honom vid åtminstone detta exemplar. Hittills har det dock inte varit möjligt att vare sig i Åbo eller Helsingfors påträffa något skriftprov av Lindell.⁹⁶

Hypotesen om Lindell som LS:s upphovsman, som här prövats ur flera skilda aspekter, har alltså inte kunnat definitivt ledas i bevis. Men alla indicier, som framkommit, pekar entydigt i samma riktning. *Med mycket hög grad av*

sannolikhet kan därför Johan Lindell betecknas som LS:s utgivare. Trycket har troligen tillkommit i Åbo på 1770-talet.

Någon upplysning om när och hur UUB förvärvat sitt med noter försedda exemplar av LS har inte kunnat framletas ur bibliotekets handlingar. En dagboksanteckning från Åbo år 1785 antyder emellertid en rimlig förklaring till att ett exemplar av LS återfunnits i Sverige.

På hösten år 1755 började en sjuårig son till professorn, sedermera ärkebiskopen Mennander spela flöjt för domkyrkokantorn Lindell. Sedan det klaver, som Lindell lovat leverera, äntligen blivit färdigt, fick eleven undervisning även på detta instrument.⁹⁷ Den unge Mennander kom småningom att tröttna på Lindells musikaliska smak. I ett brev till fadern år 1762 skrev han, att de stycken Lindell givit honom att spela i regel endast hade antikvärde, "*mérite de l'antiquité*".⁹⁸ Detta omdöme skulle kanske inte ha låtit så negativt i Lindells öron. Det har ju en nästan verbal överensstämmelse med dennes förut citerade positiva uttalande om cantileornas "*antiquitas*".

I samma brev yttrade sig Mennander däremot med förtjusning om den reper-toar, som hans nye lärare, österbottningen Snellmann, förde honom in i.⁹⁹ Förmodligen är det denna, som åter speglas i den handskrivna samling ita-

⁹⁷ Se H. Schück (utg.), Fredenheims och Mennanders brevväxling i urval (Svenska memoarer och bref III, 1901) s. XIII och 2ff.

⁹⁸ Schück *a.a.* s. 21f.

⁹⁹ Schück l. c.

⁹⁵ Se MK Inledn. s. 20.

⁹⁶ Brev från bibliotekarie H. Grönroos, Helsingfors, 17/5 1969.

lienska arior (nu i *MAB*), i vilken Mennander år 1763 antecknat sitt namn.¹⁰⁰

Mennander junior, senare adlad *Fredenheim*, kom att göra en lysande karriär i det gustavianska Stockholm. 1794 invaldes han i Musikaliska akademien, där han fem år senare blev preses.

Under ett besök i hemstaden skrev Fredenheim i sin dagbok för den 17 juni 1785: "*Visiter af . . . Thomas Ragwaldson med Poëmer. Lindell med sina arbeten. Bergman betraktade vatumaschinen, hade mig ute för påsten sedan. Bref til min far och min hustru. Den ena fick svenska och den andra finska mässan sig tilsänd bägge tryckte i noter här i Åbo*".¹⁰¹

Lindell gjorde alltså visit hos sin framstående f.d. elev, vilken f.ö. återgäldade besöket några dagar senare. Fredenheim har inte specificerat vilka egna arbeten Lindell överlämnade. Hans nu kända, tryckta produktion omfattade de två *Cantilena*-utgåvorna 1761 och 1776, av vilka här endast den senare kan komma i fråga, vidare *Noters utseende* etc. 1777, sannolikt *LS* (1770-talet?), *MK* 1784 och *Messun muoto* samma år. Atminstone de två sistnämnda, vid detta tillfälle ganska nyutgivna

¹⁰⁰ Se *Andersson*, Musikaliska sällskapet etc. s. 26ff. – *Andersson*, som inte observerat Schücks brevtgåva, framkastar tanken, att *Lenning* kan ha varit Mennanders musiklärare och att notbokens tillkomst haft samband med detta (a.a. s. 27f).

¹⁰¹ K. G. *Leinberg* (utg.), *Dagboksanteckningar under en resa till Åbo 1785 af C. F. Fredenheim* (Skrifter utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland LI. Förhandlingar och uppsatser 15, 1901 (1902)) s. 227.

häftena har Fredenheim mottagit. Han meddelar, att han redan samma dag skickade dem vidare till Sverige. Fredenheims fader, ärkebiskop *Mennander*, hade tio år tidigare, dvs. innan något av de nämnda trycken utkommit, flyttat från Åbo till Uppsala. Kanske ville Lindell genom sonens förmedling göra sig påmind hos ärkebiskopen. Det har i så fall varit helt i överensstämmelse med Lindells önskan som Fredenheim vidarebefordrade åtminstone *MK* till ärkebiskopen. *Messun muoto* sände Fredenheim till sin musikkunniga hustru *Christina Elisabeth, f. Hebbe*,¹⁰² möjligen i avsikt, att det sedan skulle komma till användning i Finska kyrkan, vars kyrkoråd Fredenheim tillhörde.¹⁰³

Lindell kan emellertid mycket väl tänkas ha givit Fredenheim inte endast dessa två mässhäften utan *alla* sina arbeten. Om ett exemplar av *LS* ingick bland dem, så har noterna sannolikt varit införda i det, eftersom detta var fallet med de två mässhäftena. Fredenheim säger med en oegentlig formulering, att dessa var "*tryckte i noter här i Åbo*."

Hypotesen, att Fredenheim mottagit fem skrifter av Lindell men själv behåll-

¹⁰² Om henne se senast C.-G. S. *Mörner*, Ett musikbrev 1799 från Genseric Brandel till Bernhard Crusell (STM 49, 1967 (1968)) s. 175 not 15. – En skämtsam omkastning av två stavelser, som Brandel gjort i frasen "*freder chez Madame Dinenheim*" har fört Mörner på villospår (a.a. s. 173 och not 33). Det är lika utsiktslöst att söka uppgifter om denna Madame "*Dinenheim*" (= *Fredenheim*) som om herrar "*Belli & Acerbotti*" (= *Bellotti och Acerbi*) (a.a. s. 172 och not 28).

¹⁰³ Se R. *Murray*, Finska församlingen i Stockholm (1954) s. 183ff.

lit endast *Cantilenarum selectiorum* etc., *Noters utseende* etc. och *LS* kan kombineras med det faktum, att *UUB* äger just dessa tre, bundna tillsammans i ett samlingsband. *UUB* har som nämnts inte registrerat när och hur förvärvet av dessa småtryck skedde. Men de kan ha ingått i de buntar med ströskrifter i oktavformat, som såldes vid auktionen på Fredenheims omfattande boksamling år 1805.¹⁰⁴ I *UUB* har de böcker, som inköptes vid denna auktion, förtecknats, men liksom inga hss upptogs där,¹⁰⁵ kan småtrycken ha förbigåtts.

Att Lindells häften, som förut nämnts, inbundits tillsammans med småtryck från bl.a. 1820, talar inte emot tanken, att de kommit i *UUB*:s ägo tidigast efter Fredenheim-auktionen 1805.

Det finns flera obevisade och väl obevisbara led i hypotesen, att *LS-U* ursprungligen skänkts av Lindell till Fredenheim och efter hans död förvärvats av *UUB*. Men den är inte osannolik.

9. Åbotraditionen och "Svenska mässan" 1799.

Svenska kyrkans prästutbildning var ännu i slutet av 1700-talet helt inriktad på teoretiska studier. Då började dock kritiska röster höras, som yrkade

¹⁰⁴ Se Förteckning På den Boksamling, som tilhört framl. Herr Öfver-Intendenten och Ridd. Carl Fredr. FREDENHEIM... medelst offentlig Auction... 1805, s. 131.

¹⁰⁵ Se M. Parvio, Canon Ecclesiasticus (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 70, 1966) s. 14.

på en reform. Bl.a. betonade man, att dogmhistoriska kunskaper var av mindre nytta för prästen i hans praktiska tjänst än förmågan att värdigt utföra de kyrkliga ceremonierna.¹⁰⁶

Mot den bakgrunden får Lindells *Mässan korteligen med noter och tact utförd jämte åtbörden* 1784 ett särskilt intresse. Detta mässutdrag skilde sig från den gällande *HB 1693* både genom sina tryckta notplan, på vilka taktindelade melodier till alla prästens sångpartier kunde införas efter Lindells mönsterexemplar, och sina noggrannare anvisningar för prästens liturgiska betående. Häftet kunde dock inte ersätta *HB*,¹⁰⁷ vilket är ett indicium på, att *MK tillkommit i främst pedagogiskt syfte*. *MK 1784* och dess finska upplaga samma år bevisar i så fall, att man i Åbo inte helt försummat prästutbildningens praktiskt-liturgiska sida. Det är inte känt, om några regelbundna liturgiska sångövningar anordnats för de blivande prästerna. Men det förefaller inte uteslutet, att det musikstipendium, som Lindell ända till sin död uppbar vid akademien,¹⁰⁸ åtminstone delvis utgjort ersättning för sådan undervisning. Hundra år tidigare hade *Johannes Salmenius* fungerat som både akademins och katedralskolans sånglärare.¹⁰⁹ Och prosten *Johan Stråhlman* har berättat,

¹⁰⁶ Se H. Wijkmark, Samuel Ödmann (1923) s. 242.

¹⁰⁷ *MK Inledn.* s. 5.

¹⁰⁸ Se V. Lagus, Abo Academies studentmatrikel, Suppl. (1906), s. 70; E. Marvia i Suomalaisia musiikin taitaja, utg. av M. Pulkkinen (1958) s. 23. Jfr Andersson, Musikaliska sällskapet etc. s. 23.

¹⁰⁹ Andersson, Studier etc. s. 35ff.

att han år 1792 tillsammans med några andra studenter under tre månader dagligen gick hos *Simon Telenius*, Lindells efterträdare, "för at lära messa och sjunga".¹¹⁰

I det prästeseminarium, som enligt ett förslag av *Jacob Tengström* grundades i Åbo 1804 och som snart fick efterföljare i de andra universitetsstäderna, hade kyrkosången inte upptagits som särskilt ämne i undervisningsplanen. Det skedde först i instruktionen för Åbo-seminariet år 1818.¹¹¹ Men de praktiska övningarna i prästerliga förrättningar¹¹² har väl i någon utsträckning inkluderat mässning, även om någon direkt sångundervisning inte förekom. Till skillnad från vissa av sina neologiska meningsfränder ivrade Tengström inte för någon inskränkning av den liturgiska sången. Hans omsorg om denna, som kom till uttryck vid prästmötet i Åbo 1807,¹¹³ talar för att den inte helt förbisågs i den nya prästutbildningen.¹¹⁴

¹¹⁰ *S. Pinomaa* (utg.), *Urkunder rörande släkten Stråhlman* (Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift 48-51, 1958-61 (1963)) s. 341.

¹¹¹ Se *F. W. von Schubert*, *Sveriges Kyrko-Författning och Lärowerk*, öfwers. med anm. och tillägg af *A. Z. Pettersson* I (1822) s. 238.

¹¹² Se härom *Wijkmark* a.a. s. 246ff; *G. Nikander*, *Jacob Tengström* såsom akademisk lärare och biskop intill 1808 (1913) s. 113 och 120f.

¹¹³ Se *Rosenqvist* a.a. s. 102 not 2; *Nikander* a.a. s. 154 och 184.

¹¹⁴ *Uppsalaseminariets* föreståndare, *Samuel Ödmann*, "mässade med sina seminarister så att det hördes vida omkring", uppger *Wijkmark*, tyvärr utan angivande av källbelägg (*H. Wijkmark* (utg.), *Samuel Ödmanns skrifter*

I ett tal inför *Musikaliska sällskapet* i Åbo hade Tengström år 1795 talat om det kyrkomusikaliska förfallet "på de flästa ställen i riket" utan att göra något undantag för den egna staden men väl för Stockholm. Bl.a. i fråga om den "renare och uppbyggeligare Choralmusik", som där utövades, hade provinserna (förmodligen inklusive Åbo) ett förredöme att följa.¹¹⁵

Det vore föga förvånande om också den stockholmska mässmusik, som trycktes av *Ahlström* i *SM 1799*¹¹⁶ vann Tengströms gillande. Som en fördel bör han ha betraktat, att *SM 1799* hade tryckta noter för både prästens och församlingens sångpartier, de senare i *Haeffners* körsättningar, som utgjorde en epokbildande nyhet i den svenska mässmusikens historia. I varje fall torde denna enbart på privat initiativ utgivna mässmusik inte ha kunnat bli vanlig i stiftets församlingar utan hans godkännande.

I ett memorial från sannolikt år 1818 föreslog Aboprofessorn *G. G. Hällström* såsom ledamot av den tengströmska kyrkohandbokskommittén en ändrad ordalydelse i mässdialogerna. Med en rad notexempel visade han, att förslaget inte medförde någon ändring i de melodier, som han uppgav, att församlingarna var vana vid.¹¹⁷ *Dessa me-*

och brev, I (1925) s. XXXVII]. Se även *A. Adell*, *Gregorianik* I. De bundna formerna (1963) s. 35.

¹¹⁵ Talet är tryckt hos *Andersson*, *Musikaliska sällskapet* etc. s. 261f; även i *STM 10* (1928), s. 152f.

¹¹⁶ Se *MK Inledn.* s. 11f.

¹¹⁷ *Kyrkohandbokskommitténs handl. nr 56 a, mom. 6 och 11* (Åbo Domkapitels arkiv, Åbo

lodier skiljer sig emellertid betydligt från LS-U och MK-A/H. De överensstämmer däremot helt med SM 1799. Tydligt har den stockholmska mässmusiken tämligen snart efter utgivningsåret 1799 börjat användas åtminstone i Åbo och därvid ersatt den inhemska tradition, som endast något årtionde tidigare fått sitt senaste nu kända nedslag i HUB-exemplaret av *Messun muoto* 1790. Liksom denna har sannolikt den nya mässmusiken förts ut i landet från Åbo, där prästerna fick sin utbildning.

10. Sammanfattning.

SM 1799 å ena sidan, växande motstånd mot all mässning¹¹⁸ å andra torde ha lett till att många mer eller mindre lokalt avgränsade mässångtraditioner nedsjönk i glömska. Då detta slags musik ytterst sällan tycks ha fästs i notskrift,¹¹⁹ kom därmed de olika sångsätten att försvinna för alltid. Men tack vare de med noter försedda exemplaren av Lindells MK och dess finska motsvarighet *Messun muoto* kan vi alltså få inblick i åtminstone 1700-talets Åbo-tradition. När LS nu fogas till bilden, vidgas vår kännedom om denna tradition väsentligt. Man tycker sig i Kyrie/Gratia-melodins varianter t.o.m. kunna särskilja två stadier i den.

LS och MK är var för sig och i sammanhang med varandra unika såsom li-

turgisk-musikaliska dokument från 1700-talets senare del. Kronologiskt ligger SM 1799 dem ganska nära, men detta mässhäfte har inte endast en olikartad ursprungsmiljö och tillkomsthistoria utan också en annan musikalisk karaktär.

Särskilt pga. Lutherpsalmen tillhör LS emellertid inte endast den rent liturgiska sångens historia utan också koralhistorien. I det avseendet kompletterar LS på ett märkligt sätt den också i sig själv märkliga koral-hs ADT. Ett viktigt ytterligare komplement har Lindells nu tyvärr förlorade stora notpsalmbok utgjort.

LS har sannolikt i lika hög grad hört hemma i katedralskolans som i Domkyrkans miljö. Tillsammans med Lindells *Cantilenae*-utgåvor och hans musiklära *Noters utseende* etc. torde LS ha använts i Åboskolans sångundervisning, vilken synes ha haft en mer traditionsbevarande prägel än de svenska skolornas.

Djäknekörens LS hade ett motstycke i mässprästens eller den blivande mässprästens MK, vilken i sin tur hade en motsvarighet i *Messun muoto*. Kanske har Lindell undervisat prästämnena vid Åbo akademi i liturgisk sång. I varje fall synes de svenska och finska mässhäftena i första hand ha tjänat pedagogiska syften.

Gemensamt för Lindells tryckta arbeten är att de så gott som uteslutande ägnats den enstämmiga vokalmusiken i kyrka och skola. Detta stämmer med

landsarkiv). *Rosenqvist*, som fäst uppmärksamheten på, att endast detta memorial behandlar musikaliska frågor, har (a.a. s. 98f och 134) citerat andra delar av samma moment.

¹¹⁸ Se *Rodhe* a.a. s. 86 och 98.

¹¹⁹ Se *MK Inledn.* s. 10.

hans dubbla anställning som Domkyrkans kantor och katedralskolans *director cantus*. I båda dessa egenskaper intar Lindell pga. sina olika publikationer

en särställning i Sverige-Finlands musikhistoria.

Folke Bohlin

Psaln. N. 4. Fenn. N. 4. 3. Strofh.

Vi---i tro uppå en Alsmågtig Gud, Som allting i sin
 orde, Skapat hafver härlig och god: Godt är alt thet, som
 han gjorde. Ofs för Fäder vil hon vara Af sin egen goda
 vilja: Han vil ofs alltid väl bevara, Och ofs icke ifrån sig
 skilja. Han bekår mer, bekår mer ofs, i sin kraft, i sin kraft
 Och ingen står emot hans magt. A-----men.

Psaln. N. 5. Fenn. N. 5. 3. Strofh.

I tro uppå en Gud, En Alsmågtigan Fader, Som ska-
 pa: hafver himmel och jord: Och alt thet som både syn-
 ligt, Sä och ofynligt är. c d e f g a h e d e

LS-U s. 1

Och uppå en HERRE, Jesum Christum, Som är Ut i en-
 födæ Son, Och af Fadren om födder förr evig tid, Gud af
 Gudi, Ljus af Guds klarhets ljus: Sannan Gud af sannan
 Gudi, Föddan och icke gjordan: Samma varelse med Fa-
 dren om: Genom hvilken allting gjord äro. Hvilken för
 ofs menniskjor, Och för våra salighet skull, Neder steg af
 himmelen, Och tog mandom genom then Helga Andä, Af
 Maria Jungfruren, Och vardt sann Människa: Blef
 ock ä för ofs Korsfäster under Pontio Pilato, dödder och

LS-U s. 2

begrafven. Nedersteg til helfvetit: Och på tredje dagen
 uppstod efter Skrifte rna. Och upför til Himla: Sitter på
 Fadrens högra hand: Och tådan igenkommandes med
 stor hårlighet, Til at adna lefvande och döda: På hvil-
 kens rike ingen ånde blifver.
 Och på then Helga Anda, HERran och lifgifvaren:
 Hvilken f. arenon. och Sonenom utgår. Then med Fa-
 arenon och Sonenom sammandyrkad och tilbeden, Och li-
 ka åra varder: Then och genom Propheterna talat haf-

LS-U s. 3

ver. Och ena helga allmänneliga och Apostoliska Kyrko.
 Vi bekänne en Döpelje Til syndernas föråtelse. Och för-
 väntet the dödas uppståndelse, Och thet tilkommande verl-
 denes lif. A---men.
 Pfalm. 6. Fenn. 6.
 O Gud vi lofve Tig; O HERre vi tacke Tig. 2. Tig e-
 vige Fader, Vördar hela världen, 3. Tig prisa alle Ang-
 lar, Himlar och alla krafter. 4. Tig prisa Cherubim och
 Seraphim, sungandes utan ånda: 5. Helig, Helig, Helig
 Herre Gud Zebaoth. 6. Fullt åro himlarna och jorden, af

LS-U s. 4

tit Majestät och hårlighet. 7. Tig lofva och prisfa alle helge Apostlar. 8. Theflikes lofva tig alle helge Propheter. 9. Sammalunda lofva tig alle helge Martyrer. 10. Then helga Kyrka i hela verlden, bekänner dig för en Allsmågtig Fader, 11. Och tin ensfödde Son, then med dig hafver sannan Gudom: 12. Theflikes Hugfialaren then Helga Anda. 13. Tu Chrifte, Ahrons Konung, 14. Fadrens Son åst tu evighet. 15. Tilmånish jones förlofning togst Tu i Jungfru lifve mandom

16. Tu öfverant döden, Och upplåt Himmelen för the trogna. 17. Tu sitter på Guds höggra hand i Fadrens hårlighet: 18. Tådan igen kommandes til at döma lofvande och döda. 19. Ty bedje vi dig, At tu hjälper tina tjenare, Som tu med ditt dyra blod hafver återlöst. 20. Och gifver them then eviga hårligheten med tin Helgon. 21. O HERre frålstitt folk; och välfigna tin arfvedel: 22. Och regera them, och uphög them i evighet. 23. HERre Gud vi lofve dig alla dagar: 24.

Och priset ditt namn ifrån evighet till evighet. 25. Be-
 vara oss HERre i denna dag, At vi icke gjöre emot
 din vilja. 26. Förbarma dig öfver oss, O HERre, Och
 var oss barmhertig. 27. Vare din barmhertighet öf-
 ver oss, Såsom vi på dig hoppes. 28. På dig hoppes
 vi, O HERre, Låt oss icke komma på slamtid.
 med svar för Pröd. K. A. 1.

Så och med din om Andra A = - men
 och Fredsk Så och med din om Andra
 Ni uplöste vår hertan! Tet är rätt och tillhörigt

LS-U s. 7

Kyrte, Dominicale.

HER-----re förbarma dig öfver oss! Chri-----ste
 förbarma dig öfver oss! HER, -----re
 förbarma dig öfver oss!

Agnus Dominic.

O Guds Lamb, som borttager världens synder för bar-
 matig öfver oss! O Guds Lamb, som borttager verl-
 dens synder, Gif oss din frid och välsignelse.

Gratia Domin.

Gu-----di vare tack och lof!
 Aliter
 Gudi vare tack och lof! Halleluja, Halleluja, Halleluja!

LS-U s. 8